

Od grada s druge strane granice zapadne civilizacije KA GRADU UNUTAR GRANICA EVROPE (XVIII–XIX vek)*

Slobodan G. MARKOVIĆ
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu
slobodan.markovic@fpn.bg.ac.rs

Rad prati sliku koja je u Britaniji nastajala o Beogradu od pisama Lejdi Montegju iz 1716. do početka XX veka, na osnovu putopisa, mapa i geografskih opisa. Autor ukazuje na imaginarnu granicu civilizacije koju je prosvetiteljstvo postavilo posle 1740. na južne granice Austrije. Time je Beograd za zapadne Evropljane i Britance ostao s druge strane civilizacije i postao portal Istoka i njegova najsevernija tvrđava. Tokom XIX veka dolazi do evropeizacije i okcidentalizacije (pozapadnjenja) slike Beograda. Ovaj proces se okončava jasnim razvrstavanjem Beograda krajem XIX veka u okviru „civilizacije” čime on, u britanskom viđenju, konačno napušta Istok.

Ključne reči: Britanska slika Beograda, XVIII-XIX vek, Istok, okcidentalizacija

ŠET BRITANSKIH PUTNIKA I DIPLOMATA pisalo je u XVI i XVII veku o Beogradu i Smederevskom sandžaku. Oni su ostavili uglavnom informativne opise Beograda u vreme kada je on bio važan grad u Osmanskoj unutrašnjosti.¹ Beograd je postao deo Osmanskog carstva 1521. Tada

¹ U pitanju su engleski ambasadori Edvard Barton (Edward Barton, 1562?–1597), Piter Mandi (Peter Mundy, 1596-, poseta Beogradu 1620.), ser Henri Blant (Sir Henry Blount, 1602–1682, poseta 1634), Džon Berberi (John Burbury, poseta 1665.) i dr Edvard Braun (Edward Browne, poseta Beogradu 1669.): Kostić 1972, 285–289, 321–327, 396.

* Ovaj rad je proizvod projekta Balkanološkog instituta SANU „Istorija političkih ideja i institucija na Balkanu u XIX i XXveku” br. 177011 koji finansira Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

je posle osam desetleća borbe Ugarska izgubila ključnu tvrđavu za odbranu južnih granica. Već pet godina kasnije Osmansko carstvo je 1526, na Mohaču, nanelo odlučan poraz Kraljevini Ugarskoj. Tri godine kasnije Budim je pao prvi put u ruke Osmanlija, a od 1541. Budim je bio neprekidno u Osmanskim rukama do 1686. Beograd je zato od ugarskog graničnog grada na jugu postao grad u Osmanskoj unutrašnjosti 1541, i to ostao do 1686.

Zapadnoevropska slika Osmanskog carstva rane moderne

Posle pada Carigrada 1453. već veoma nepovoljna slika Osmanskog carstva postala je još više zastrašujuća. Širenje protestantskog pokreta u trećem desetleću XVI veka poklopilo se s teškim ugarskim porazom na Mohaču (1526), prvim osmanskim zauzimanjem Budima (1529) i prvom opsadom Beča (1529). Zato se sredinom XVI veka razvija kod protestanata, a nastavlja kod katolika, slika strašnog i dominantnog Turčina koji je pri tome pod vlašću đavola. Posebno je protestantizam u luteranskoj formi razvio ovu sliku koja je bila deo opšte Luterove opsednutosti đavolom. Takva slika zadržava se i u XVII veku sve do Velikog bečkog rata (1683-1699).

Kada se dogodilo da hrišćanska vojska za samo šest godina napreduje od predgrađa Beča (1683) do Skoplja (1689) postalo je jasno da je nekadašnja moć Osmanskog carstva stvar prošlosti. Zato se početkom XVIII veka razvija nova slika Turčina koji je u opadanju, ali je još uvek časnog držanja.

U XIX veku najpre romantizam, a posebno Velika istočna kriza (1875-1878), dovode do toga da se Turska posmatra kao bolesno i strano telo u Evropi, i uvodi se slika zaostalog i varvarskog Turčina.

Beograd kao granični grad

Na kraju Velikog Bečkog rata Beograd je ponovo postao granični grad, ali ovaj put Osmanskog carstva, posle kratke austrijske uprave od 1688. do 1690. Zato je on dobio na značaju ne samo strateški već i u imagoškom pogledu jer se upravo tada obrazovala linija podele koju je ocrtavalo prosvetiteljstvo. Negativno viđenje islama bilo je široko prisutno u Evropi od vremena sultana Sulejmana (1521-1566) koji je osvojio Rodos i Beograd, ugrozio i Beč, a od koga su strahovali i u Rimu. Počevši od sredine XV veka pape i katolički kler su obuzeti odbranom Evrope od Turaka, a u bici kod Mohača poginula su dva nadbiskupa i pet biskupa. Luter je bio posebno negativno nastrojen prema islamu, a kasnije i judaizmu, što je imalo dugoročni uticaj i na viđenje Osmanskog carstva kao pretnje. Kod Lutera je strava

od dolaska Turaka kao vojnika Satane dostigla nivo panike. Turci više nisu bili ljudi, već zli duhovi (Delumeau 1978, 352–355).

Kada se ovome doda radikalno odbacivanje despotizma karakteristično za prosvetiteljstvo, i klasifikacija Osmanskog carstva kao države u kojoj vlada despotija, onda se dobija okvir koji je učinio Osmansko carstvo oblašću izvan civilizacije. Zamišljena linija civilizacije koju je povuklo prosvetiteljstvo odlučno je odsekla sve što Evropa nije smatrala za prosveteno. Svako pomeranje granice evropskih država na račun Osmanskog carstva dovodilo je pre ili kasnije do pomeranja u korist prosvetćenog, a nauštrb mraka, i posmatrano je kao napredovanje Evrope prema Istoku. Istovremeno ovo pomeranje nije značilo da će pripojeni krajevi automatski i bezuslovno postati deo Evrope. Primer Ugarske je posebno karakterističan. Ona je oslobođena od osmanske vlasti 1686, ali je nejasnost njenog položaja ostala u evropskim kartama tokom XVIII veka i ona je bojena posebno kao oblast između Austrije i Osmanskog carstva. Tome je doprineo Rakocijev ustanak početkom XVIII veka, surevnjivost Francuske što se Austrija proširila na ovu oblast, a donekle je postojala teškoća da se Ugarska automatski i bezuslovno doda Evropi. U tom smislu Beograd ne samo da je postao granični grad Osmanskog carstva već i grad s one strane granice Ugarske koja je ponekad posmatrana i sama kao oblast između Osmanskog carstva i Austrije. Tome je doprinelo i povezivanje Ugara sa Hunima i Tatarima u zapadnoevropskoj imaginaciji veka prosvetćenosti (Wolf 1994, 155–160).

U Engleskoj je zanimanje za jugoistočnu Evropu prodiralo postepeno i sporo tokom moderne. Osmansko prodiranje ka Beogradu i opasnost pada Beograda i Ugarske pod njihovu vlast nije posebno pogodila engleski dvor. Mletački ambasador se žalio da engleski kralj Henri VIII nije pokazao naročito zanimanje za događaje iz Turske i Ugarske iz drugog desteleća XVI veka. On je ostavio utisak da ga se ove vesti „isto tako malo tiču kao da se odnose na događaje u Indiji” (Kostić 2003, 68). Interesovanje za Beograd prirodno je poraslo sa širenjem engleskog, odnosno britanskog kolonijalizma. Kako je primetio Petrik O’Brajan od Akta o plovidbi (*Navigation Act*) iz 1651. do bitke kod Vaterloa iz 1815, engleska država se izborila za položaj u Evropi kroz deset ratova koje je vodila. Među ovim ratovima 3 su bila protiv Nizozemske, a 7 protiv Francuske i njenih saveznika. Upravo protiv potonje sile Engleska se borila za prevlast u međudržavnom sistemu Evrope (O’Brien 2002, 6). Prirodno je da je ovakva uključenost Engleske u događaje na kontinentu doprinela povećanom interesovanju za zbivanja na Levantu i u evropskoj Turskoj.

Viši nivo zanimanje za evropsku Tursku posebno je vidljiv od početka XVI-II veka. Beograd je 1717. ponovo postao hrišćanski grad u zemljopisnom opsegu Evrope. Bakrorez *Bitke kod Beograda* (the Battle of Belgrade) koja se odigrala 16. avgusta 1717. umnožen je 22. septembra 1735. po odluci Parlamenta. Verovatno iz istog perioda potiče i bakrorez sa rasporedom carske vojske u Ugarskoj (*The Order* | 11

of Battle of the Imperial Army in Hongary the 5th August 1716). Na dnu rasporeda je ilustracija u boji Beograda i Temišvara koja pokazuje šta su tada Britanci znali o istoriji Beograda, jer se ispod ilustracije nalazi legenda u kojoj stoji: „Beograd (Belgrade) koji su Turci nazvali Beograd (Beograd) glavni grad Rascije u Srbiji se nalazi na reci Dunavu i Savi. To mesto je nekoć pripadalo prinčevima Srbije, a zatim kraljevima Ugarske. Turski carevi Amurat i Mehmet i njegov sin su ga opsedali ali bez rezultata, ali ga sultan Sulejman, iskoristivši nevolje Ugarske, zauze 1522.” (*Beograd na Dunavu prema evropskim kartografskim izvorima XVI do XIX veka* 2008, 35)

U godini austrijskog zauzimanja Beograda u njemu je boravila lejdi Meri Vertli Montegju (Mary Wortley Motague, 1689–1762) (Wortley Montague 1790). U Beogradu je odsela tri sedmice i stanovala je kod „glavnog efendije, odnosno učenjaka” Ahmed-bega. Za Beograd je primetila da je „sada utvrđen s najvećom brigom i umećem za koje su Turci sposobni i ojačan veoma brojnim garnizonom veoma hrabrih janičara.” O Beogradu nije ostavila više podataka jer je na nju, više od grada, utisak ostavio beogradski paša koji je „obrazovan u najuglađenijoj istočnjačkoj učenosti”. Njemu je posebno prijala mogućnost da slobodno razgovara sa jednom ženom i uveseljavao je lejdi Montegju sjajnim večerama na kojima se nije uzdržavao da pije vino. Imao je veliku biblioteku i poznao je arapski i persijski uključujući i arapsku ljubavnu poeziju. Opis Ahmed-bega je redak primer opisa jednog Beograđanina u putopisima tog vremena i pokazuje karakterističnu sklonost britanskih plemića i osoba iz viših slojeva da prihvate gostoprimstvo osmanskih paša i drugih zvaničnika kao osoba koje su doživljavali kao sebi ravne u socijalnom pogledu. Ova tendencija ide sve do Bendžamina Dizraelija (Benjamin Disraeli, 1804–1881) koji je 1830. posetio Tursku i bio vidno zadovoljan turbanima, pušenjem skoro dva metra duge lule i protezanjem na divanu (Maurois 1939, 48).

O hrišćanima u gradu lejdi Montegju nije zabeležila ništa. U XXIV pismu je primetila da novi beogradski paša, koji je došao pošto je prethodni isečen na komadiće od nezadovoljnih vojnika, pušta vojnike iz beogradskog garnizona da upadaju u Ugarsku „gde spaljuju siromašne kuće Rascijana”. Ovo je opis koji ukazuje na određenu samilost prema Rascijanima, ali nešto kasnije lejdi Montegju vraća se na ovu grupu i primećuje da je Rascijane (Rascians), kako naziva Srbe, srela u Ugarskoj. Oni su na nju ostavili krajnje nepovoljan utisak. U istom pismu pisanom iz Beograda 12. februara 1717. primetila je da car ima „nekoliko regimenti ovog naroda. Ali, da kažem istinu oni su pre pljačkaši nego vojnici. Budući da nemaju platu, a u obavezi da obezbede oružje i konje, oni pre deluju kao Cigani stkitnice ili krupni prosjaci, nego kao regularne trupe. Ne mogu da se uzdržim da ne kažem reč o ovoj rasi stvorenja koja su veoma brojna širom Ugarske. Oni imaju sopstvenog patrijarha u Velikom Kairu, i zapravo pripadaju grčkoj crkvi. Ali njihovo potpuno neznanje daje njihovim sveštenicima mogućnost da im nametnu nekoliko novih

pojmovna. Ovi ljudi, puštajući da im kosa i brada nedirnute rastu, tvore upravo oblik indijskih bramana. Oni su opšti naslednici celokupnog novca svetovnjaka, a za koji im zauzvrat daju zvanične pasoše potpisane i zapečaćene za nebesa, dok žene i deca nasleđuju samo kuću i stoku. U većini drugih stvari oni slede grčku crkvu.” (Wortley Montague 1790, letter xxiv; Комсалова 2003, 127–131) Nepovoljan opis pravoslavnih sveštenika davao je ponekad u zapadnim putopisima okvir slici Srba, Bugara ili Grka u celini.

Nekoliko meseci po odlasku lejdi Montegju iz Beograda, grad su zauzeli Austrijanci i zadržali ga kao važno utvrđenje u naredne 23 godine (1717–1740). Prilikom novog rata Austrije i Turske u odbrani Beograda učestvuje nekoliko Škota, Engleza i jedan Irac. Škotski plemić Džon Lindzi, erl od Kroforda ostavio je autobiografsku belešku o ovom događaju. On je prethodno postigao čin generala u ruskoj vojsci, a krajem 1738. pridružio se austrijskoj vojsci, i jula naredne godine u bici kod Grocke teško je ranjen, tako da je tursku opsadu proveo u Beogradskoj tvrđavi. U memoarima je opisao, ne samo događaje iz 1738–1740, već i predistoriju sukoba. Jasna je Lindzijeva identifikacija s carskom austrijskom vojskom i nastojanje da čitaocce uveri u nesreću Nemaca koji moraju da ostave grad Osmanlijama. On sam iz dubine srca žalio je „gubitak tako važnog grada i podjednako duboko je sažaljevao tužnu sudbinu građana.” Što se tiče učešća Srba i husara u ovim događajima o njima nije ostavio naročito povoljne podatke jer su se oni razbežali uoči bitke kod Grocke ostavivši Lindzija koji je ubrzo posle toga ranjen (Kostić 2003, 78–80; Crawford 1753).²

Granica uspostavljena Beogradskim mirom iz 1739. učinila je prirodne granice Balkana u odnosu na centralnu Evropu, odnosno reke Savu i Dunav, granica između Austrije i Osmanskog carstva. Time se ostvarilo podudaranje prirodnih i imaginarnih granica, a to je još više ojačalo simbolizam vrata Istoka što je od tada bio Beograd. Sada je poslednje mesto Evrope na putu prema Istoku postao Zemlin (Semlin) odnosno Zemun, a prvi grad Istoka bio je Beograd. U Beogradu su tako počinjali i „Turska u Evropi” i Istok. Ovaj drugi pojam potpuno je isključivao Beograd i Osmanskog carstvo iz civilizacijskog opsega Evrope. Događaji u periodu 1717–1740. učinili su Beograd poznatim na Zapadu, pa i u Britaniji. U mapiranju egzotičnog uvek je bilo važno da određeni toponim uopšte postigne nivo poznatosti, jer egzotičan predmet opstaje u svom kvalitetu upravo zato što je obim obaveštenja o njemu veoma ograničen. Beograd je preskočio barijeru nepoznatog u zapadnoj Evropi, posebno događajima iz 1717–1718. i 1738–1740, ali je ostao najseverniji grad istočnjačke tvorevine – Osmanskog carstva. Bez obzira na povremenu hrišćansku upravu u gradu (austrijska 1788–1790 i srpska 1806–1813)

2 Krofordovi memoari prvi put su objavljeni 1753, a novo izdanje 1769. Uporedi: Jovanović 1978, 50, 195–196.

imagološki je Beograd ostao grad gde počinje Istok, dobrim delom i u vreme postojanja autonomne Srbije (1830–1878), a turski garnizon u njemu sve do aprila 1867. samo je dugo obnavljao takav utisak.

Vredan pomena je još jedan putopis objavljen u Londonu krajem XVIII veka. Sejvior Lusinjan (Saviour Lusignan) putuje 1786. morem do Smirne, a zatim do Carigrada. Nastavlja putovanje kopnom preko Jedrena, Plovdiva, Niša i Jagodine do Beograda. Objavio je opis putovanja dve godina kasnije, u kome se posebno osvrnuo na jerusalimske patrijarhe od početka šesnaestog veka nadalje, a potpisao se inicijalima S. L. uz dodatak na grčkom Κοσμοπολίτης – kosmopolita (Κοσμοπολίτης 1788). Zabeležio je veoma povoljne utiske o Bugarima koje smatra za „najvredniji narod u ovom delu sveta.” On pominje na jednom mestu ilirski natpis, a kasnije i ilirski jezik, ali sve slovenske hrišćane u Nišu, Beogradu, pa čak i Beškoj i Indiji naziva Bugarima. Beograd naziva i „Taurunum” i iz njega piše XX pismo 6. jula 1786. Primećuje da se u zapadnom delu grada nalazi tvrđava, a u južnom hrišćanski kvartovi. Pominje da hrišćani imaju svog mitropolita. „Kako su njegovi vernici većinom Bugari, on je za kratko vreme naučio ilirski jezik i na njemu im drži propovedi.” Njegov opis Beograda je veoma povoljan: „Ulice u Beogradu su čistije i bolje kaldrmisane od bilo kojeg drugog turskog grada.” Uočio je i da je trgovina „u rukama Grka i nekolicine Turaka.” (Levental 1989, 221–225)

Pax Britannica i „kraj Evrope na točkovima”

Od 1815. počinje vek poznat kao *Pax Britannica* koji traje do 1914. Ovaj vek relativne stabilnosti zamenio je ranije anarhičan evropski sistem, a od 1846. počinje britanska globalna hegemonija zasnovana na njenoj prevlasti na moru i nametanju liberalizma u trgovinskoj politici (O’Brien 2002, 13–22). Zauzimanjem Malte 1800, i njenom aneksijom 1814, Britansko carstvo dobilo je uporište nadomak jugoistočne Evrope. U vreme Napoleonovskih ratova Britanija je čak došla u posed dva dela Balkana. U proleće 1811. Britanci su oduzeli od Francuza ostrvo Vis (Lissa), i držali ga sve do Bečkog kongresa. Na istom kongresu dobili su Jonska ostrva koja su ostala u njihovom posedu do 1864. Tada je doneta krajnje neobična odluka u istoriji britanskog kolonijalizma i ova ostrva su poklonjena Helenskoj kraljevini, kao neka vrsta dara novopostavljenom kralju Helena, Đorđu. Sve ovo dovelo je do toga da je broj britanskih putopisaca u jugoistočnoj Evropi naglo porastao po okončanju ratova s Napoleonom.

Uobičajan itinerer britanskih putnika išao je vodenim putem do Carigrada, a zatim iz Carigrada u njegovu okolinu. Od kraja XVIII veka, pod uticajem klasičnog obrazovanja, raste interes Britanaca da posete predele drevne Helade što počinje već 1764. kada je Društvo diletanata (Society of Dilettanti) poslalo arheološki tim u Grčku. Prosvetiteljstvo je donelo potrebu za razvrstavanjem svega

postojećeg, pa i naroda Balkana. Zapadni putopisci imali su poteškoće da uoče razliku između Slovena i Grka, a posebno između različitih grupa Slovena. Bugarska i Bugari kao zemljopisno najbliži Carigradu, prirodno su bili lakše uočljivi britanskim i drugim zapadnim putopiscima od Srbije, koja se nalazila na krajnjoj severnoj granici posmatrano iz Carigrada, a još dalje u odnosu na Spartu, Atinu, Maraton ili Tebu.

Ipak, britanske mape koje se pojavljuju od vremena austrijske uprave nad Srbijom (1717–1739) uočavaju ovu oblast. Tako se na opštoj mapi Turske u Evropi i Ugarske, koju je Herman Mol štampao u Londonu 1734 ("A General Map of Turkey in Europe. Hungary &c."), nalazi jasno uokvirena Srbija (Servia). Ona se prostire od Jagodine do Skoplja i od Vidina do malo preko Drine, dok je prostor između Temišvara i Mačve uključujući i Beograd označen posebnom celinom, a Srem, Bačka i istočna Slavonija označeni su etničkim, a ne zemljopisnim apelativom „Ratzians”. Karta uključuje i ilustraciju dvaju gradova: Beograda i Temišvara (Beograd na Dunavu prema evropskim kartografskim izvorima XVI do XIX veka 2008, 47).

Budući da pojedini kartografi koriste stara rimska imena, Srbija je ponekad skrivena iza naziva Moesia Superior, odnosno Dardania, kao na primer na mapi Ričarda Vilijama Sila (Richard William Seale) nastaloj oko 1780. ("Pannonia, Moesia, Dacia, Illyricum"). Do početka XIX veka nazivi Servia, Bulgaria, Moldavia, Walachia (Walakia), Albania, Dalmatia, Bosnia već su dovoljno uočeni da bi se morali naći na mapama evropske Turske. Ovo potvrđuju mape Roberta Lorija (Robert Laurie) pod naslovom „Turska u Evropi s Malom Azijom” iz 1801. ("Turkey in Europe. With Asia Minor"), i nepoznata londonska mapa pod naslovom „Italija i Turska u Evropi” ("Italy and Turkey in Europe") iz 1803 (Beograd na Dunavu prema evropskim kartografskim izvorima XVI do XIX veka 2008, 51, 57, 61).

Srbija i Beograd su uočeni, a posle okončanja ratova sa Napoleonom postalo je moguće i da se do Srbije stigne. Putopisi postaju brojni tokom tridesetih godina XIX veka kada i prvi engleski konzul Džordž Lojd Hodžiz (George Lloyd Hodges) stiže u Srbiju i dolazi u audijenciju kod kneza Miloša 5. juna 1837 (Antić i Marković 2007, 9).

Putopis Majla Dž. Kvin (Michael J. Quin) koji je bio veoma popularan uvodi novi način posmatranja Beograda – iz parobroda (Quin 1835).³ U delu Putovanje parobrodom niz Dunav, koje sadrži i litografije Zemuna u Beograda, Kvin ne stupa nogom u Beograd, već ga posmatra sa parobroda. Grad u njemu evocira uspomene na austro-turske ratove i liči mu „na sjajan skup džamija sa visokim belim minaretima, palata sa kupolama, vrtova, kiparisa i hladovitih šumaraka.” Posebno impresivno Kvinu su se učinili pašina palata i harem (Momčilović 1993, 27).

3 Za dve godine izašla su tri izdanja ovog dela.

Britanska putnica Džulija Perdou (Julia Pardoe, 1806–1862) ide u posetu „gradu sultana” Carigradu, ali stiže i u Beograd 1836. Njena knjiga imala je četiri izdanja (Pardoe 1837).⁴ Ona je ostavila moćnu metaforu nazvavši Beograd „poslednji grad sa minaretima u Evropi”, a nešto kasnije Beogradsku tvrđavu pominje kao „poslednje mesto evropskog tla pod vlašću muslimana.” Ona skreće pažnju da u Beogradu muslimani žive u harmoniji s Jevrejima i primećuje da Turaka i Jevreja u Beogradu ima osam hiljada, a Srba oko dvanaest hiljada, čime se po prvi put ističe hrišćanska većina grada (Momčilović 1993, 34, 38).

Veoma uticajan putopis u kome je pomenut i Beograd ostavio je Vilijam Kinglejk (William Kinglake), autor znamenitog dela Eothen.⁵ Kinglejk je posetio „Istok” od Beograda do Kaira 1834–1835, ali je ova knjiga objavljena tek 1844, upravo u vreme nastanka britanske globalne hegemonije i od tada je delo imalo veoma veliki broj izdanja. Prva rečenica prvog poglavlja putopisa, koji će preko pola veka biti Britancima važan izvor o Istoku, govori o suprotnosti Zemlina odnosno Zemuna u odnosu na Beograd. Sam naslov poglavlja je slikovit „Over the border” – „preko granice”. Već i sam pogled iz poslednjeg grada Austrije izazivao je u Kinglejku neobične asocijacije: „U Zemunu sam još uvek bio okružen prizorima i zvucima poznatog života. Galama vrednog sveta još me je žalostila i uveseljavala. Neprekrivena lica žena još su se sjajila na svetlosti dana. Ipak, kadgod bih se odlučio da bacim pogled prema jugu, videh osmansko utvrđenje – strogo, a koje se turobno uzvisuje iznad doline Dunava – istorijski Beograd.” Kinglejk je stigao „do kraja Evrope na točkovima”. Opoziciju Zemun–Beograd kao i oštru granicu između njih, Kinglejk naglašava sledećom rečenicom: „Od ljudi koji su se komešali oko mene na ulicama Zemlina, možda nije bilo nijednog koji je ikada otišao dole da razgleda čudniju rasu koja živi pod zidovima suprotnog dvorca.” Razlog za to bila je, objašnjava Kinglejk, kuga i strah od nje (Kinglake 1948, 23).

Kinglejk je opisao Beograd kao „istočni grad”, a muslimanski deo je opisao u najnepovoljnijim crtama primetivši da je prolazio kroz „planine odbačenih stvari, đubre vekova (Kinglake 1948, 26).” Beograd u Kinglejkovom opisu ostavlja utisak zapuštenog i prljavog grada, sa neobičnim fizionomijama i strašnim psima nalik na vukove. Izgladneli čopori pasa na Kalemegdanu biće pomenuti i u drugim zapisima iz dvadesetih, tridesetih, pa i pedesetih godina XIX veka, kao prizor Beograda koji je ostavljao loš utisak o gradu na putopisce i posetioce (Miljković Katić 2003, 147).

Da je Kinglejkov način viđenja Beograda kao oštre granice dveju civilizacija imao šire uporište u zapadnoj Evropi pokazuje i putopis pruskog kapetana Ota Dubislava fon Pirha (Otto Dubislav von Pirch) koji je oktobra 1829. prešao Du-

⁴ Dva izdanja objavljena su 1837, jedno 1838, i jedno 1854.

16 ⁵ Na starogrčkom ἑωθεν ili ἠώθεν znači „od jutra”, „zorom” odnosno „sa istoka”.

navom ne više od dve milje koje dele Zemun od beogradskog pristaništa. Tada se njemu učinilo da je prešao mnogo više od granice dvaju carstava, prešao je granicu civilizacije. Kako je primetio: „Strahotna granica odvajala me je od civilizovanog sveta pošto sam načinio samo nekoliko koraka”. (Djordjević 1999, 29)

Postepeno pozapadnjenje (okcidentalizacija) Beograda (od sredine do kraja XIX veka)

Prvi znak da bi Srbija za Britanica mogla da bude nešto više od Istoka i drugosti koja ga prati, nalazimo kod putopisca Endrua Arčibalda Pejtona (Andrew Archibald Paton, 1811–1874). Za njega je Beograd poluistočnjački grad koji se evropeizuje, ali on daje prednost unutrašnjosti Srbije u odnosu na Beograd „u kome politička intriga i nedostatak poverenja koje podstiče iskrenost paralizuju društveno opštenje.” O Srbiji je zaključio da u sebi sadrži „oblike Istoka i Zapada, što je odvojenije i istaknutije moguće.” Ipak, sam naslov njegove knjige u kome je *Srbija, najmlađi član evropske porodice* ukazuje na početak okcidentalizacije ili pozapadnjačenja viđenja Srbije (Paton 1845, 141, 273). Da je zaista tako pokazuje i njegov prikaz srpskih seljaka koji za koje je primetio da „nisu ni siromašni ni varvari”, a posebno je bio zadovoljan „patrijarhalnom jednostavnošću njihovih običaja i poetskom originalnošću jezika.” (Paton 1845, 138–139) Još od prikaza bugarskih seljaka kao više pagana nego hrišćana u *Dnevniku sa puta od Carigrada u Poljsku* iz pera Ruđera Boškovića (Bošković 1937, 36–37), opozicija varvarizma hrišćanskih sela u odnosu na prosvetenu Evropu, bila je ono što je zapadne putnike upućivalo da označe predele evropske Turske kao varvarske. Utoliko je Pejtonov opis srpskog seljaka prvi znak drugačijeg pravca viđenja Srbije u Britaniji. Pejton već lično poznaje vodeće srpske političke prvake epohe ustavobranitelja koje i opisuje. U njegovoj knjizi, više nego jedan vek posle opisa Ahmed-bega, dobijamo portrete istaknutih Beograđana. Kinglejk je smatrao 1834. godine da „nema srpskih ili bugarskih literata sa kojima bi bilo istinski sramotno ne upoznati se...” (Kinglejk 1948, 38) Deset godina kasnije, Pejton upoređuje Simu Milutinovića Sarajliju s legendarnim galskim bardom Osijanom. Personalizacija često predstavlja početak smanjenja drugosti, a upravo to je britanski čitalac dobio Pejtonovom knjigom, kada je u pitanju Srbija.

Pejtonov pravac u prikazivanju Beograda i Srbije najavljen je već kod Džordža Tomasa Kepla (George Thomas Keppel, 1799–1891). On je putovao od Jedrena do Zemuna kopnom, u jesen 1829 (Keppel 1831). Za deonicu od Jedrena do Zemuna preuzeo je u knjizi pismo koje je njegov prijatelj poslao iz karantina u Zemunu. O dolasku u Jagodinu Keplov prijatelj je zabeležio: „Upravnik pošte u tom mestu govorio je nemački i ljudi su očigledno pripadali jednoj drugoj rasi... Srpski knez Miloš sigurno nastoji da civilizuje ovu zemlju. Za početak, dao je da

se probije prava i dobra cesta kroz nepregledne hrastove šume koje pokrivaju čitav taj kraj, koji se pruža odavde pa sve do Beograda.” U istom pismu pomenuta je i Beogradska tvrđava za čija se utvrđenja navodi da su strahovito propala. Kepl kontrastira hrišćanske i turske kuće s očiglednom naklonošću za prve. „I sam grad bi bio neobično ružan da tu i tamo nema kuća koje pripadaju hrišćanima, a koje razbijaju jednoličnost turske drvene arhitekture. One su sagrađene po uzorima s one strane reke.” (Levental 1989, 273–274)

Posle Pejtona najvažniji doprinos okcidentalizaciji slike Srbije dao je velečasni Vilijam Denton (William Denton, 1815–1888), vikar londonske crkve Sv. Vartolomeja. Njegov prikaz srpskog seljaka i Srba je najpovoljniji do tada u Britaniji. Za Dentona „svaki Srbin je gospodin”, a Srbija je zemlja savršene slobode u kojoj je „pravo glasa raširenije nego u Engleskoj.” (Denton 1862, 104)

Da je okcidentalizacija slike Beograda i Srbije bila postepen i dugo osporavan postupak u Britaniji, pokazuje delo Džordža Arbutnota (George Arbuthnot) koji je objavio knjigu iste godine kad i Denton. Suprotno Pejtonu on je opisao Beograd u boljim nijansama, a srpsku unutrašnjost u gorim. On je 1862. primetio da Srbija zaostaje za turskim pokrajinama u kojima muslimanski element preovlađuje i da je to posledica „žalosnog nemara masa koje su zadovoljne da žive u najbednijem siromaštvu, čak se ne obazirujući da iskoriste mogućnost prirodno plodne zemlje.” Beograd je prošao nešto bolje. Za Arbutnota on je „najviša tačka civilizacije” u Srbiji (Arbuthnot 1862, 263, 284).

Pet godina posle knjiga Dentona i Arbutnota objavljeno je veoma uticajno delo dveju viktorskih putnika Makenzijeve i Irbijeve. Njihov putopis naklonjen je balkanskim hrišćanima, s važnim odeljkom o Beogradu u drugom tomu. U prvom tomu pomenuto je da Srbi iz kneževine i Grci iz slobodne Grčke „imaju sopstvene mitropolite koji su nastanjeni u Beogradu i Atini.” (Mackenzie i Irby 1877, vol. 1, 16) U drugom tomu dat je opis Beograda koji je označen kao „moderna prestonica” na spoju dveju plovnih reka Dunava i Sava. Njegovom mestu na raskršću odati je posebno priznanje i on je prikazan kao „prirodna krajnja stanica za železnice koja će da ujedini Severno more sa Egejom i Euksin [Crno More] s Jadranom. U trgovini kao i u ratu on je ključ Istoka i na njega je upro prst veliki britanski fritrejder g. Kobden (Cobbden), kao na jednu od budućih slobodnih luka Evrope.” Dalje je istaknuto da je u ratovima između Austrije, Ugarske i Osmanlija Beograd često menjao gospodara „postajući na smenu grudobran zapadne civilizacije i tamnica turskog varvarizma.” Ni Nemačko carstvo ni galantno Ugarsko kraljevstvo nisu uspjeli da ga zadrže. „Konačno osvojili su ga seljaci u ustanku koji su počeli bez oružja osim štapova, a kojim su okončali oružjem preotetim od neprijatelja.” (Mackenzie i Irby 1877 vol. 2, 326)

Putopis Džordžine Mjur Mekenzi (Georgina Muir Mackenzie, † 1874) i
18 Adeline Poline Irbi (Adelina Paulina Irby, 1833–1911) ostavio je snažan utisak u

Britaniji, i bio veoma dobro prihvaćen među slovenskim hrišćanima Balkana. Samo godinu dana posle britanskog izdanja izašao je srpski prevod Čedomilja Mijatovića. Drugo britansko izdanje iz 1877. opremljeno je predgovorom Vilijama Juarta Gledstona, koji je pun naklonosti za Srbe i balkanske hrišćane. Kako je mnogo godina kasnije primetio Ivo Andrić: „U svakom redu ove knjige možemo da osetimo poštenu i dobro upućenu predstavu o sudbini i sadašnjem položaju Južnih Slovena i iskrenu veru u istorijsku misiju Srbije na Balkanu.” (Andrić 1936, 87)

U godini objavljivanja knjige Irbijeve i Makenzijeve, Beograd je napustio turistički garnizon čime je prestonica Srbije izgubila poslednji upadljivi orijentalni ton koji je imala. Ipak, jedan segment zaostajanja Beograda za ostalim delom Evrope sada je još više upadao u oči. U eri parobroda Beograd je postao usputna stanica na Dunavu, ali uveliko je nastupila era železnice, a Beograd je bio među retkim prestonicama u Evropi bez ove vrste prevoza sedamdesetih godina XIX veka. Kao granični grad Beograd je sve do 1884. bio odsečen od Srema i Banata rekama. One su se ledile u poznu jesen i led je ostajao do proleća. Zato je pokušaj da se pređu Sava ili Dunav po poluzaledenoj reci bio opasan po život. Do uspostavljanja železničke veze Beograda s Peštom preko Srema 1884, iz evropskih prestonice moglo je da se dođe železnicom samo do blizine Beograda, odnosno do Bele Crkve u Banatu. Odatle se išlo fijakerom do Pančeva, a onda parobrodom do Beograda.

Kada se mladi srpski diplomac iz Minhena i Pariza Aleksandar Jovičić (1856–1933) odlučio da oženi Škotkinjom Meri Elis Raderford (Mary Alice Rutherford), otišao je na Božić 1880. po mladu u Minhen. Požurivao je svoju zaručnicu da odmah krenu u Beograd upozorivši je na mogućnost da se Dunav zaledi. Na kraju su mlada i njena majka stigle u Pančevo, ali kasno. Dunav se već na pola zaledio i parobrodi nisu više plovili. Ostala je samo jedna mogućnost: putovanje otvorenim čamcem na vesla. Za ovakvu pustolovinu bilo je potrebno nekoliko sati opreznog manevrisanja sa jedne na drugu stranu Dunava da bi promrzli putnici stigli do Višnjice, što je svakako bio više nego traumatičan doživljaj dolaska u prestonicu, sada već nezavisne Srbije.

Kakvi su bili uslovi u Beogradu početkom 1881. opisala je kćerka Meri Elis, Lena Jovičić, skoro 60 godina kasnije. Postojao je samo jedan hotel sa relativno dobrim smeštajem – hotel Nacional. Izbor radnji sa dobrom robom i nameštajem bio je veoma mali, uz poneku prodavnicu austrijske robe. Nije bilo nijedne banke u Beogradu i majka Elis Meri bila je šokirana kada nije mogla da unovči ček. „Za nju grad bez i jedne banke nije posedovao najvažniji činilac poslovanja.” Na sreću, našao se menjač koji je hteo da unovči njen ček (Yovitvhitch 1939, 56–60).

Sličan opis Beograda s kraja sedamdesetih godina XIX veka ostavio je i britanski pustolov Heri De Vint (Harry De Windt, 1856–1933) poznat po raznim neobičnim avanturama koje je preuzeo. Putovao je kopnom od Pekinga do Francuske 1887, jahao u Indiju iz Rusije (preko Persije) 1889; putovao kopnom od

Pariza do Njujorka 1901–1903; i konačno proputovao kroz balkanske države od Crne Gore do Rusije 1905. za dnevnik *Vestminster gazette* (*The Westminster Gazette*) (*Who Was Who 1929–1940* 1980, 362). Na putovanju po Balkanu i do Rusije nastala je njegova knjiga *Kroz divlju Evropu*. Opisujući Beograd iz 1905, u njoj se prisetio kako je srpska prestonica izgledala prilikom njegove prethodne posete 1877: „U to vreme Beograd je imao možda trideset hiljada stanovnika i nije bio povezan čeličnom trakom s civilizovanom Evropom. Zamoran put rekom dovodio vas je sa Istoka ili Zapada u odvratan grad istočnjačkog izgleda s trošnim građevinama i gadnim ulicama.” Nešto kasnije De Vint je dodao: „Zaista je turobno mesto bio Beograd sedamdesetih jer sve je bilo primitivno, prljavo i neudobno.” (De Windt 1907, 109–110)

Zato je uvođenje železnice, sa kojom je došla i mogućnost svakodnevnog snabdevanja zapadnom robom, bila veoma važna za sliku o Beogradu. De Vint je tridesetak godina posle prve posete imao sasvim drugi utisak o Beogradu: „Živo sećanje na stari Beograd i njegove metode učinilo je, ovom prilikom, prijatnim iznenađenjem ulazak u raskošnu železničku stanicu umesto da budemo izbačeni na blatnjavu obalu s palube prljavog parobroda.” Na De Vinta je ostavila povoljan utisak i vožnja fijakerom od stanice „duž prostranih bulevara, s dobro obučanim svetom i električnim tramvajima, do luksuznog hotela” da bi kasnije dodao da je istaknuti engleski putnik opisao Beograd kao „manju, ali uredniju verziju Budimpešte.” (De Windt 1907, 111, 113–114)

Da je Beograd na preseku vekovao ostavljao Britancima utisak evropskog grada koji je konačno napustio opseg Istoka, potvrdio je britanski arheolog, geograf i putopisac Dejvid Džordž Hogart (*David George Hogarth*, 1862–1927), autor dela *Bliski Istok*, koje je vodeći američki orijentalista Roderik Dejvison označio „kao zemljopis koji je napravio epohu”. (Davison 1960, 667) Ova knjiga objavljena je u seriji *regioni sveta* (*The Regions of the World*). Početkom XX veka Britanci su, kao kolonijalna sila koja je upravljala gotovo četvrtinom svetskog kopna, do kraja razvili tročlani pojam Istoka koji se tada delio na: Bliski, Srednji i Daleki Istok. Pri tome Bliski Istok se odnosio manje više na posede Osmanskog carstva. Hogart počinje knjigu opaskom da je u vreme pisanja njegove knjige Bliski Istok pomodan izraz „za oblast za koju su naši dedovi bili zadovoljni da jednostavno nazovu Istok.” On pojašnjava da se ovaj izraz odnosi na istočni basen Sredozemlja. On zatim daje izuzetno važnu ocenu: „Pre pedeset godina pisac Eothena video je dveri Istoka u zidinama Beograda. Danas zapadni posetilac, mada svestan da je priroda života oko njega pretrpela prefinjenu promenu pošto je voz prešišao parom preko mosta na Dunavu, ne očekuje da se nađe na Istoku dok ne ugleda minarete Adrijanopolja, ili barem tri, na dojkju nalik, brda Filipopolja [Plovdiva].”

Hogart uočava da tamo gde nema jasne prirodne podele severozapadna granica Istoka zavisi od političkih uslova. „Tamo gde centri superiorne civilizacije Za-

pada leže tako blizu nadohvat ruke da bi, u svakom slučaju, izvršili prodorni uticaj, okupacija od strane sile, koja ne vodi poreklo s Istoka, brzo odlučuje u korist Zapada...” Kada je „austrijska okupacija Hercegovine, Bosne i Novopazarskog sandžaka, kao i stvaranje nezavisne Srbije i Rumunije i gotovo nezavisne Bugarske, izloženih preovlađujućem uticaju Srednje Evrope, pridobila basen Donjeg Dunava za Zapad moramo da postavimo severozapadnu granicu našeg ‘Bliskog Istoka’ na razmeđe balkanskih voda. Ali, pomalo arbitrarno i bez uzimanja zdravo za gotovo da li su ovde Istok i Zapad podeljeni na bilo kakav očigledan način, ili da li će dugo nastaviti da budu podeljeni čak i onako očigledno kao sada.” (Hogarth 1902, 1–2)

Da ne bi bilo nikakve dileme, Hogart je levo od unutrašnje naslovne strane umetnuo kartu „Bliskog Istoka”, na kojoj je ovaj predeo označen crnom bojom. Iz karte je jasno da je Hogart ostavio Helensku kraljevinu, Albaniju, i sva tri dela Makedonije na Istoku, dok je Rumuniju, Srbiju i veći deo Bugarske izdvojio iz opsega Orijenta. Time je, u britanskoj imaginaciji, ozvaničeno „bekstvo” Beograda i Srbije sa Istoka i njegovo primanje u okvire Evrope. Dejvison je o Hogartovom razgraničenju primetio da se „nisu svi slagali sa ovim tačnim granicama Bliskog Istoka, ali bilo je malo neslaganja oko njihovog približnog opsega.” (Davison 1960, 667)

Privremeno novo poistočnjenje (1903–1906) i vraćanje Beograda u opseg Zapada (1906–1914)

Majski prevrat, a posebno čin defenestracije monarha, kao i ulazak kraljeubica u prevratničku vladu, izazvali su buru nezadovoljstva u Britaniji i prekid diplomatskih odnosa sa Beogradom. Budući da se kraljeubistvo dogodilo u prestonici Srbije, to je imalo momentalne posledice na njenu sliku u Britaniji. Ugledni novinar *Tajmsa*, Henri Vikam Stid (Henry Wickham Steed, 1871–1956), poslao je dopis iz Beča u kome je primetio: „Centralno azijski kanat, a na jedan evropski grad, bio bi odgovarajuća pozornica za tako nemilosrdno i precizno isplanirano kraljeubistvo”, dodajući da je već dovoljno podataka poznato da se „beogradska tragedija” označi „kao jedinstvena u savremenoj istoriji.”⁶ Oznaka „beli grad smrti” (White City of Death), iz naslova jedne knjige objavljene u Londonu posle Majskog prevrata (Wilson 1903), možda daje najbolji sažetak slike Beograda u Britaniji posle Majskog prevrata. Paralele između bacanja kroz prozor kraljice Drage i udovice kralja Izrailja Ahava Jezavelje⁷ odmah su napravljene u vodećem časopisu *Spektejtoru*: „kao što beše s Jezaveljom pre tri hiljade godina, tako bi u Beogradu u četvrtak. Tako se istorija dvorskih prevrata gotovo istovetno ponavlja među istoč-

6 *The Times*, Friday, June 12, 1903, 5. Uporedi: Markovich 2000, 98.

7 *Stari zavjet, Druga knjiga o Carevima*, gl. IX, 30–37.

nim narodima.”⁸ Mada je glavnina članaka o Majskom prevratu objavljena u pozno proleće i leto 1903, unakažena tela srpskog kraljevskog para ostaće još više godina prva asocijacija na Beograd u britanskom javnom mnjenju.

Majskim prevratom slika Beograda i Srbije došla je pod uticaj postupka koji sam nazvao reorijentalizacija. Pod ovim podrazumevam povratak na Istok prede-la koji je ranije imagološki ušao u opseg Zapada. Drugost Istoka bila je, kada su u pitanju Beograd i Srbija, postepeno smanjivana tokom XIX veka. Tada je Beograd i stvarno poprimao sve više izgled centralnoevropskog grada. Zato je reorijentalizacija nastupila kao svojevrsna kazna zapadnog javnog mnjenja, a posebno britanskog, za ubistvo monarha koje je izazvalo osudu od Londona do Sankt Peterbur-ga, ali su jedino Britanija i Holandija prekinule diplomatske odnose sa Srbijom. Surovost primenjena pri kraljeubistvu u Beogradu došla je u sukob s britanskim vrednosnim sistemom, a posebno u pogledu odanosti prema kruni i samoudrža-nosti kao važnim sastojcima Britanstva (Markovich 2000, 170–190). Čak i rela-tivno nakloljen putopisac prema Beogradu, kao De Vint, koji je smatrao da su Srbi veoma slični Fancuzima i samim tim nije sumnjao u njihovo pripadanje Evropi, morao je da primeti da je pridev „skerletan” (”scarlet”) prikladniji od „belog”⁹ za „grad koji je posvedočio tako strašno delo, počinjeno u ime ‘patriotizma.’” (De Windt 1907, 114)

Reorijentalizacija je trajala koliko i prekid diplomatskih odnosa (1903–1906), mada su pojedini njeni odjeci u britanskom javnom mnjenju opstali i izlazili na površinu i nekoliko godina kasnije. Za posmatranje Beograda i Srbije srećna okolnost je bila je, pre svega, britanski izlazak iz izolacionizma u spoljnoj politici, koji je uokviren do 1907, olakšao obnovu diplomatskih odnosa, a svakako da je ubrzao i okončanje reorijentalizacije njihove slike.

U monumentalnom izdanju Tajmsove istorije sveta, na osnovu pisaca svih vremena u 25 tomova, preposlednji tom se odnosi na Poljsku, Balkan, Tursku, manje istočne zemlje, Kinu i Japan. U njemu je 1908. upečatljivo opisana promena koju su Beograd i Srbi prošli u britanskom i zapadnom viđenju tokom XIX veka. U ovom izdanju se navodi da Srbi imaju cilj „da proizvedu nestanak iz zemlje bi-lo čega što bi podsećalo na staru muslimansku prevlast.” Oni su se predali ovom zadatku s ustrajnom energijom i Beograd „turski” je prestao da postoji.” Njega je zamenio „više zapadan grad poput Beča ili Budimpešte” (”more occidental city like Vienna or Budapest”). Čak i kada je u pitanju duh „Srbija sve više beži od turskog fatalizma.” Na osnovu svega iznetog ne iznenaduje zaključak ovog izdanja: „Samo malo vremena unazad bio je to narod Orijenta. Od sada nadalje on pripada zapad-nom svetu, radom i preduzetnošću.” (Smith 1908, 206)

8 *The Spectator*, vol. 90, June 13, 1903, 922. Uporedi: Markovich 2000, 191.

22 9 ”Scarlet” na engeskom može figurativno da označi boju greha.

U jedanaestom izdanju Enciklopedije Britanike, koje se smatra najboljim izdanjem koje je ova enciklopedija ikada izdala, Čedomilj Mijatović (1842–1932), dugogodišnji poslanik Kraljevine Srbije u Londonu i etablirani saradnik ove enciklopedije, napisao je članak o Beogradu. Utisak koji je zapadni čitalac mogao da stekne iz ovog članka sličan je onom iz Tajmsove istorije sveta. Beograd je zapadni grad sa ponekim preostalim orijentalnim ili egzotičnim elementom: „Nekoliko starih turskih kuća napravljenih od gipsanog maltera, sa krovovima od crvenih pločica, su preostale u loše popločanim i nezdravim delovima koji se graniče s rekama. Ali kao sedište dvora i vlade, i centar uvozne trgovine Beograd se posle 1869. brzo preobrazio u moderan evropski grad sa širokim ulicama, električnim tramvajima i svetlima na struju. Samo mnoštvo malih bašti zasađenih stablima lipe, akacije i ljiljana i jarke nošnje srpskih i ugarskih seljaka, preostaju da ga razlikuju od kakve zapadne prestonice.”

Poznajući značaj koji Englezi daju verskoj toleranciji Mijatović je posebno naglasio raznolikost verskih građevina u Beogradu i toleranciju prema islamu: „Godine 1900. bile su četiri srpske pravoslavne crkve, uključujući i katedralu [sabornu crkvu], jednu rimokatoličku kapelu, jednu evangelističku kapelu (nemačku), dve sinagoge i jednu džamiju. Ova poslednja se u potpunosti održava o trošku Srpske vlade.” (Mi[jatovich] 1911, 681–682)

Tako je Beograd u britanskom viđenju prešao put od orijentalnog grada u kome se hrišćani i ne primećuju kod Montegjueve (1716), preko grada gde počinju dveri Istoka kod Kinglejka (1835) do grada koji je, preko Centralne Evrope, ušao u opseg zapadne civilizacije krajem XIX veka. Konačno on je postao grad koji o trošku hrišćanske vlade održava jedan od poslednjih ostataka Istoka – beogradsku džamiju. Čak ni reorijentalizacija koja je usledila posle Majskog prevrata, nije uspela da prekine jasnu okcidentalizaciju slike Beograda koja se može pratiti od Pejtona do Hogarta.

Literatura:

- Andrić, I. 1936. "Miss Adelina Irby." *The Anglo-Yugoslav Review* 2 (July-October): 85–90.
- Antić. Č. i Markovich, S. G. 2007. *170 Years of British-Serbian (Yugoslav) Relations*. Belgrade: British Embassy.
- Arbuthnot, L. G. 1862. *Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels. With a Brief Account of Servia, its Social, Political, and Financial Condition*. London: Longman and Co.
- Beograd na Dunavu prema evropskim kartografskim izvorima XVI do XIX veka*. 2008. Beograd: Biblioteka grada Beograda.
- Bošković, R. J. 1937. *Dnevnik sa puta iz Carigrada u Poljsku*, prevod Dušana Nedeljkovića. Beograd: izdanje Rajković.

- Crawford, Earl J. 1753. *Memoirs of his Life; describing many of the highest military achievements in the late wars, more particularly the campaign against the Turks, wherein his Lordship served both in the Imperial and Russian armies. Compiled from his own papers.* London.
- Davison, R. H. 1960. "Where is the Middle East?." *The Foreign Affairs* 38(4) (July): 667–668.
- De Windt, H. 1907. *Through Savage Europe. Being the Narrative of a Journey (Undertaken as Special Correspondent of the 'Westminster Gazette'), throughout the Balkan States and European Russia.* London: T. Fisher Unwin.
- Denton, R. W. 1862. *Servia and the Servians.* London: Bell and Daldy.
- Delumeau, J. 1978. *La peur en Occident (XIVe – XVIIIe siècles). Une cité assiégée.* Paris: Fayard.
- Djordjevic, D. 1999. "Ottoman Heritage Versus Modernization: Symbiosis in Serbia during the Nineteenth Century." *Serbian Studies* 13: 29–58.
- Hogarth, D. G. 1902. *The Nearer East.* London: William Heinemann.
- Jovanović, V. M. 1978. *Engleska bibliografija o istočnom pitanju u Evropi.* II dopunjeno izdanje. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Keppel, G. 1831. *Narrative of a Journey across Balcan, by the two Passes of Selimno and Pravadi... in the Years 1829–1830...*, vol. 1–2. London: Henry Colburn and Richard Bentley.
- Kinglake, A. W. 1948. *Eothen.* London: John Lehmann.
- Комсалова, Р. 2003. „Белград и Србије кроз поглед Англичана (XVIII-XIX вв.).” У *Beograd u delima evropskih putopisaca*, uredio Đorđe S. Kostić, 125–142. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Kostić, V. 1972. *Kulturne veze između jugoslovenskih zemalja i Engleske do 1700. godine.* Beograd: SANU.
- Kostić, V. 2003. „Memoari jednog britanskog učesnika u odbrani Beograda 1739. godine.” У *Beograd u delima evropskih putopisaca*, uredio Đorđe S. Kostić, 67–84. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Κοσμοπολίτης, S. L. 1788. *A Series of Letters, addressed to Sir William Fordyce, M. D., F. R. S. Containing a Voyage and Journey from England to Smyrna, from thence to Constantinople, and from that place over land to England...*, vol. 1–2. London: Printed for the author.
- Wolf, L. 1994. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* Stanford: Stanford University Press.
- Zdenko, L. 1989. *Britanski putnici u našim krajevima. Od sredine XV do početka XIX veka.* Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Mackenzie, G. M. i Irby, A. P. 1877. *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, vol. 1. London: Daldy, Isbister and Co.
- Markovich, S. G. 2000. *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903–1906.* Paris: Dialogue.
- Maurois, A. 1939. *Disraeli. A Picture of the Victorian Age.* London: Penguin.

- Mi[jatovich], C. 1911. S. v. "Belgrade." U *The Encyclopaedia Britannica*, 11th edition, vol. 3. New York: Encyclopaedia Britannica.
- Miljković Katić, B. 2003. „Putopisci o neizgrađenim prostorima Beograda u prvoj polovini XIX veka.” U *Beograd u delima evropskih putopisaca*, uredio Đorđe S. Kostić, 143–155. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Momčilović, B., izbor, prevod i pogovor. 1993. *Britanski putnici u našim krajevima u XVIII veku*. Novi Sad: Matica srpska.
- O'Brien, P. K. 2002. "The Pax Britannica and American Hegemony: Precedent, Antecedent or Just Another History?" In *Two Hegemonies. Britain 1846–1914 and the United States 1941–2001*, uredili Patrick Karl O'Brien i Armand Clesse, 3–64. Aldershot: Ashgate.
- Pardoe, M. 1837. *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks, in 1836*, vol. 1–2. London: Henry Colburn.
- Paton, A. A. 1845. *Servia, The Youngest Member of the European Family: or, a Residence in Belgrade and Travel in the Highlands and Woodlands of the Interior during the Years 1843 and 1844*. London: Longman.
- Biblija: Stari i Novi zavjet. 1976. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Quin, M. J. 1835. *A Steam Voyage down the Danube. With sketches of Hungary, Wallachia, Servia, and Turkey, &c.*, vol. 1–2. London: Richard Bentley.
- Who Was Who 1929–1940.*, vol. III. 1980. London: Adam & Charles Black.
- Wortley Montague, Lady. M. 1790. *Letters of the Right Honourable Lady M-y W-y M-e: written, during her travels in Europe, Asia, and Africa...*, vol 1. London: printed for Thomas Martin.
- Williams, H. S. (ed.) 1908. *The Historians History of the World. A Comprehensive Narrative of the Rise and Development of Nations as Recorded by the Great Writers of All Ages*, vol 24. London: The Times.
- Wilson, M. N. 1903. *Belgrade the White City of Death. Being the History of King Alexander and Queen Draga*. London: R. A. Everett and Co.
- Yovitchitch, L. A. 1939. *The Biography of a Serbian Diplomat*. London: The Epworth Press.

Periodika:

- The Times*, Friday, June 12, 1903, 5.
- The Spectator*, vol. 90 (June 13, 1903), 922.

*Summary**From a City beyond borders of Western civilisation towards a city within frontiers of Europe in the 18th and 19th centuries*

The paper follows the construction of knowledge on Belgrade in Britain during the 18th and 19th centuries. Travelogues, maps, copper engravings, encyclopaedic entries and geographic descriptions published in Britain during the course of the 18th and 19th centuries have been taken into consideration. Analysis is provided starting with letters of Lady Montague written in 1716 up to geographic treatise by D. G. Hogarth, and entry on Belgrade in *the Encyclopaedia Britannica* in 1911 by Ch. Mijatovich. Although Lady Montague offered in her letters the first British sketch of a Belgrader (Ahmed-Bay) she was able to see Belgrade only as an Oriental town in which she was not capable to perceive existence of Christians. From 1740 the Enlightenment had placed confines of civilisation to the southern Austrian borders. Belgrade thus became the northern most citadel of the East, an image powerfully transmitted by Kinglake's *Eothen* published in 1844. The abandonment of Belgrade by the last Ottoman garrison in April 1867, the achievement of independence in 1878, and introduction of railways in 1884, connecting Vienna with Constantinople via Belgrade, all contributed to occidentalisation of Belgrade's image in Britain. This process of europeanisation and occidenatlisation of Belgrade's image is followed through travelogues and works of George Thomas Keppel, Andrew Archibald Paton, William Denton, Georgina Muir Mackenzie and Adelina Irby, Harry De Windt, David George Hogarth and Chedomille Mijatovich. Through the gradual process of occidentalisation in the 19th century Belgrade was re-categorised. It was included via Central Europe as a part of "civilisation" and ceased to be a part of the East. Even re-orientalisation in viewing Serbian capital after the May Coup (1903) and British break-off of diplomatic relations with Serbia (1903–1906) could not stop but only temporarily suspend the process of europeanisation and occidentalisation in British perceptions of Belgrade. This stream began with the book of A. A. Paton (1845) and was codified in the work of D. G. Hogarth who reduced frontiers of the East in South-East Europe in his book *The Nearer East* (1902) and clearly included Belgrade, Serbia, Romania and most of Bulgaria within Europe.

Key words: British image of Belgrade, 19-20th centuries, the East, Occidentalisation

Rad prijavljen: 30.6.2013.
Rad recenziran: 28.9.2013.
Rad prihvaćen: 31.10.2013.